शोधनिर्देशक : सहप्राध्यापक डा. कृष्णप्रसाद दाहाल

साहित्यकार रमेश खनालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
स्नातकोत्तर तह नेपाली दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

तारा ढकाल
नेपाली स्नातकोत्तर शिक्षण कार्यक्रम
शैक्षिक सत्र
२०६२/२०६४
क्याम्पस रोल नं. १७
परीक्षा क्रमाङ्क : २२४५
त्रि.वि. रजिस्ट्रेसन नम्बर : ३३३५-८७
पाटन संयुक्त क्याम्पस
पाटन ढोका

२०६७

साहित्यकार रमेश खनालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत

स्नातकोत्तर तह नेपाली दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि

प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

तारा ढकाल

नेपाली स्नातकोत्तर शिक्षण कार्यक्रम

शैक्षिक सत्र

२०६२/२०६४

क्याम्पस रोल नं. १७

परीक्षा क्रमाङ्क : २२४५

त्रि.वि. रजिस्ट्रेसन नम्बर : ३३३५-८७

पाटन संयुक्त क्याम्पस

पाटन ढोका

२०६७

शोधनिर्देशकको सिफारिसपत्र

श्रीमती तारा ढकाल (न्यौपाने) ले एम.ए. दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको परिपूर्तिका लागि मेरा निर्देशनमा **"साहित्यकार रमेश खनालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन"** शीर्षकको शोधपत्र तयार पार्नुभएको हो । शोधार्थी ढकालले यस शोधपत्रमा साहित्यको विधागत अध्ययन गरी त्यसलाई शोधविधिको मान्यताअनुसार प्रस्तुत गर्नुभएको छ । रमेश खनाल नेपाली साहित्य र कलाका एक मूर्धन्य प्रतिभा हुन् । उनको बहुमुखी प्रतिभाले नेपाली साहित्य निकै नै लाभान्वित भएको छ । साहित्यका अतिरिक्त कला एवम् खेलकुदमा पनि खनालले आफ्नो उच्चस्थान सुरक्षित राखेका छन् । यस्ता विशिष्ट प्रतिभाको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको शोधार्थी तारा ढकालले गहन मिहिनेतका साथ अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्नुभएको छ । खनालका प्रत्येक कृतिहरूको सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा यहाँ अध्ययन गर्ने कार्य भएको छ । उहाँले प्रत्येक सामग्रीहरूलाई शोधविधिले निर्देशन गरेकै आधारबाट वैज्ञानिक निष्कर्ष निकाल्ने कार्य गर्नुभएको छ । उहाँको यो प्राज्ञिक कार्य रमेश खनालबारे अध्ययन गर्न खोज्नेहरूलाई ठूलो आधिकारिक सामग्री बन्नेछ । अतः शोधार्थी तारा ढकालले तयार पार्नुभएको यो अनुसन्धान कार्यप्रति म पूर्ण सन्तुष्ट छु । उहाँको यो शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका निम्ति त्रि.वि. पाटन संयुक्त क्याम्पस, नेपाली स्नातकोत्तर कार्यक्रम समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

____

सहप्राध्यापक डा. कृष्णप्रसाद दाहाल

शोधनिर्देशक

त्रि.वि. पाटन संयुक्त क्याम्पस

नेपाली स्नातकोत्तर कार्यक्रम

संयोजक

मूल्याङ्कन समितिको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत पाटन संयुक्त क्याम्पस, नेपाली शिक्षण समितिका छात्रा श्रीमती तारा ढकाल (न्यौपाने) ले स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको आवश्यक परिपूर्तिका निम्ति प्रस्तुत गर्नुभएको **"साहित्यकार रमेश खनालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन"** शीर्षकको शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

____

सहप्रा. श्री सुरेन्द्रवरसिंह थापा
विभागीय प्रमुख
नेपाली शिक्षण समिति
पाटन संयुक्त क्याम्पस

____

श्री नरेन्द्रबहादुर श्रेष्ठ
बाह्य परीक्षक
वरिष्ठ कवि एवम् कलाकार

____

सहप्रा. डा. कृष्णप्रसाद दाहाल
शोधनिर्देशक
नेपाली स्नातकोत्तर कार्यक्रम
संयोजक
त्रि.वि. पाटन संयुक्त क्याम्पस

कृतज्ञता ज्ञापन

मैले औपचारिक रूपमा वि.सं. २०३१ सालमा श्री रत्नराज्य मा.वि. बानेश्वरमा कक्षा १ मा भर्ना भई अध्ययन सुरु गरेकी र वि.सं. २०४३ सालमा ४५.२८% ल्याई एस.एल.सी. उत्तीर्ण गरेकी हुँ । पद्मकन्या कलेज बागबजारमा प्रवीणता प्रमाणपत्र तह अध्ययन गर्दै मैले २०४४ सालमा 'धरणीधर बोर्डिङ्ग स्कुल' मा अध्यापन सुरु गरेँ । त्यहाँ एकवर्ष पढाएपछि प्राग्विन्दु बोर्डिङ्गमा लगभग छ महिना जति काम गरेँ । त्यसपछि २०४६ साल जेठ महिनादेखि श्री महेन्द्र आदर्श मा.वि. इमाडोलमा अस्थायी रूपमा अध्यापन सुरु गरेँ । अहिलेपनि म त्यही विद्यालयमा स्थायी नि.मा.शि. पदमा कार्यरत छु । वि.सं. २०४७ सालमा प्रवीणता प्रमाणपत्र तह पूरा गरेर पद्मकन्या कलेजबाटै स्नातक वि.सं. २०५१ मा उत्तीर्ण गरेँ । वि.सं. २०५३ मा काठमाडौँ शिक्षा कलेजबाट एक वर्षे वी.एड. पनि उत्तीर्ण गरेपछि मेरो पढाइ बीचमै रोकिने भयो । घरका विभिन्न समस्या, स-साना छोरा, छोरी, टाढाको विद्यालय आदि विविध कारणले गर्दा मैले मेरो अध्ययनलाई बीचमै छोडनु पऱ्यो । विद्यालयमा काम गरेकै कारण आफ्ना साथीभाइ सरह हुने इच्छा जागृत भयो र मैले अब समय खेर फाल्न हुन्न भन्ने भावना भित्रैदेखि पलायो । फलस्वरूप मैले ९ वर्षपछि फेरि पढने जमर्को गरेँ र नेपाली विषयमा एम.ए. पढ्न वि.सं. २०६२ मा यस पाटन संयुक्त क्याम्पसमा भर्ना भई अध्ययन गरेँ । धेरै वर्षको अन्तरालपछि पढ्न थालेकोले केही गाह्रो अनुभव भएकै हो, तर परिश्रम गरेपछि फल त अवश्य प्राप्त हुन्छ भने झैँ मैले पनि सबै परीक्षा राम्रोसँग उत्तीर्ण गरेँ ।

मैले अब शोधपत्र पूरा गर्नु पर्ने समय आयो । अब के गर्ने, कसको बारेमा लेख्ने ? के को बारेमा लेख्ने ? साहित्यकारको बारेमा लेख्ने कि, कुनै पत्रिकाको बारेमा वा कुनै कृतिको बारेमा भन्ने विभिन्न तर्क, वितर्क मनमा उठे तर समाधान गर्न सकिनँ । त्यसपछि शोध निर्देशक गुरुवर कृष्णप्रसाद दहालको सहयोगबाट मैले रमेश खनालको बारेमा धेरै जानकारी प्राप्त गरेपछि मलाई रमेश खनालका बारेमा शोधपत्र तयार पार्न ठीक लागेर मैले खनालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका बारेमा शोधपत्र तयार गरेकी हुँ ।

प्रस्तुत शोधपत्र मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत पाटन संयुक्त क्याम्पस, नेपाली शिक्षण समिति, स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको परिपूर्तिका निम्ति आदरणीय गुरुवर नेपाली शिक्षण समिति एम.ए. कार्यक्रमका संयोजक सहप्राध्यापक डा. कृष्णप्रसाद दाहालज्यूको कुशल निर्देशनमा तयार पारेकी हुँ । शोधपत्र तयार पार्न हौसला, मार्गदर्शन तथा उत्प्रेरणा प्रदान गरेर आफ्ना कतिपय व्यवहारलाई पन्छाएर समुचित दिशानिर्देश गरिदिनु भएकोमा श्रद्धेय गुरु कृष्णप्रसाद दाहालज्यू तथा उहाँकी

श्रीमती रीता दाहाल र परिवारजन छोरीहरू कृत्तिका, निकिता र छोरा शोभितप्रति हृदयदेखि नै हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । शोध लेखनका क्रममा सहयोग र हौसला प्रदान गरिदिनु हुने पाटन संयुक्त क्याम्पस, नेपाली शिक्षण समितिका सम्पूर्ण गुरुवर्गप्रति पनि आभार व्यक्त गर्दछु ।

यस शोधपत्र तयारीका क्रममा शोधनायक रमेश खनाल तथा उहाँकी श्रीमती रीता खनाल र छोरी रुमिना मैनालीले कुनै झन्झट नमानिकन विभिन्न जानकारी उपलब्ध गराइ, प्रश्नावलीको उत्तर दिएर, पुस्तकहरू उपलब्ध गराएर सहयोग गर्नु भएकोमा उहाँ र उहाँको परिवारप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । उहाँ जस्तो बहुमुखी प्रतिभाका धनी व्यक्तिको खाँचो यो देशलाई र सबैलाई छ । त्यसैले म उहाँको उत्तरोत्तर प्रगति, उन्नति होस् भन्दै सुस्वास्थ्य र दीर्घायुको कामना गर्दछु । उहाँको साहित्य लेखन एवम् कला सिर्जनाले निरन्तरता पाउनुका साथै अति उत्तम स्थान निर्माण गर्न श्री सत्यसाइँबाबाको वरदहस्त उहाँको शिरमा रहोस् भन्ने कामना पनि गर्दछु ।

यस शोधपत्रको लागि चाहिने विभिन्न सत्य तथ्य विषयहरू तथा रमेश खनालका बारेमा थाहा पाएको र जानेका कुरा प्रश्नावलीको आधारमा जानकारी गराउनु हुने श्रद्धेय कलाकार द्वय उत्तम नेपाली, गेहेन्द्रमान अमात्य र साहित्यकार गोविन्द भट्टप्रति पनि हृदयदेखि नै हार्दिक कृतज्ञता चढाउँछु ।

आदरणीय, ममतामयी आमा मोहनकुमारी ढकालले मलाई यस धर्तीमा ल्याएर उचित स्याहार सुसार गरेर पढ्ने प्रेरणा दिंदै, दुःख र समस्याहरूसँग जुध्दै, बिहान सबेरै उठ्ने र काम सकेर पढ्न सिकाउँदै -

'भनिकन कुखुरी काँ बास्छ भाले सबेर
उठ उठ दुनियाँ हो गर्नु हुन्न अबेर'

जस्ता कविताका श्लोकहरू, नीति कथाहरू सुनाउँदै, जीवनमा केही गरेर देखाउनु पर्छ भन्ने प्रेरणा दिई यस स्तरसम्म पुऱ्याउन धेरै मिहिनेत गर्नु भएकोले आदरणीय ममतामयी माताप्रति चिर ऋणी रहनेछु भन्दै स्नेहसिक्त अभिव्यक्ति प्रकट गर्दछु । आदरणीय पूज्य बुबा मुकुन्दप्रसाद ढकाल जसले आफ्नो श्रम, पसिना खर्चेर, विभिन्न खालका दुःख, पीडा र समस्याका तगाराहरूलाई पन्छाउँदै मेरो अध्ययनलाई स्नातकोत्तर तहसम्म पुऱ्याइदिनु भएकोमा म उहाँप्रति पनि सधैँ आस्थाका सुमन अर्पण गर्दै विनीतभावले ढोग गर्दछु ।

विभिन्न समस्याहरूलाई पन्छाउँदै हातमा हात मिलाएर साथ दिने श्रद्धेय श्रीमान् ज्ञानेन्द्र न्यौपाने जसले तिम्रो शोधपत्र के भइरहेको छ, छिटो सम्पन्न गर भन्दै सधैँ हौसला र प्रेरणा प्रदान गरेर, विविध समस्या र अप्ठ्यारा समयमा पनि आफ्नो कार्यक्षेत्र दोलखादेखि बिदा लिएर घरमा आई ती समस्याहरूको समाधान आफैं गरी दिएर मेरो यस शोधकार्यलाई विभिन्न बाधा

विघ्नबाट जोगाइ दिने आदरणीय श्रीमान्प्रति यस घडी श्रद्धाका वाणी प्रकट नगुर्न ठूलो अन्याय हुन जान्छ । तसर्थ आत्मीय श्रीमान्प्रति हार्दिकताका साथ कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

छोरी ज्ञाता र छोरा ज्ञापनले पनि घरमा ज्ञानी भएर आ-आफ्ना कर्तव्य निभाएर ए ! ममी हजुरको शोधपत्र कहिले तयार हुन्छ ? भनेर सोध्दै मेरो कार्यलाई तीव्र पार्न झक्झक्याएर गरेको चासो र सहयोगलाई म कहिल्यै पनि बिर्सन सक्दिनँ । अतः कर्तव्यनिष्ठ सन्तानका शिरमा आशीर्वादको हात राख्दै मायाभाव जाहेर गर्दछु । यसैगरी यस शोधपत्र तयार पार्न हौसला दिँदै, र पढ, पढ पढ्नु पर्छ भनेर, परेका अनेकौं सहयोग गरेर उत्साह दिने आमाज्यू शशी कोइराला, भिनाजु श्रीप्रसाद कोइराला, जेठाज्यू प्रमोद न्यौपानेप्रति पनि हार्दिक कृतज्ञता चढाउँछु । त्यस्तै भाइ बुहारी टाकुरा शिवाकोटी, दिदी उषा, बहिनीहरू मेधा, शोभा र सविना तथा सम्पूर्ण आफन्तहरूले मेरो अध्ययन र शोधकार्यमा आइपरेका समस्याहरूलाई पन्छाउन सहयोग गरेर मभित्र उत्साह थपिदिएकोमा मुरी मुरी सद्भावनाका वाणी जाहेर गर्दछु । त्यस्तै मेरा कलेजका साथीहरू अनिता आचार्य र महेश बस्नेतले मलाई अध्ययन र शोधकार्यका लागि गर्नुभएको सहयोग कहिल्यै भुल्ने छैन । तसर्थ आत्मीय मित्रद्वयमा विशेष धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । त्यस्तै विभिन्न पुस्तकहरू नोट तथा हौसला प्रदान गर्ने श्री ईश्वरी प्याकुरेल दाइ, शान्ति थापा र पवित्रा सुवेदीजस्ता साथीहरू त्यस्तै श्री महेन्द्र आदर्श मा.वि. इमाडोलका सम्पूर्ण शिक्षक शिक्षिकाहरूप्रति पनि आभार व्यक्त गर्दछु ।

यसै क्रममा आवश्यक पुस्तकहरू, पत्रपत्रिकाहरू उपलब्ध गराएर सहयोग गर्ने पाटन संयुक्त क्याम्पस पुस्तकालय, त्रि.वि. पुस्तकालय, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान पुस्तकालय तथा भारतीय पुस्तकालयका मित्रहरूलाई न्यानो सम्झना प्रदान गर्दछु ।

यस शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा कम्प्युटर कार्यमा सहयोग गर्ने बल्खुस्थित निर्मल कम्प्युटरका संचालक निर्मल महर्जनज्यू तथा टाइप गर्ने भाइहरू निल्केश्वर महर्जन, सुनेश श्रेष्ठ, बहिनी सुमन्ती महर्जनलाई पनि हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दै अन्य सम्पूर्ण सहयोगी व्यक्तिहरूलाई पनि साधुवाद अर्पण गर्दै यो शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रि.वि. पाटन संयुक्त क्याम्पस, स्नातकोत्तर कार्यक्रम समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

....

(तारा ढकाल)

एम्.ए. नेपाली

दोस्रो वर्ष

क्याम्पस रोल नं. १७/२०६२

परीक्षा क्रमाङ्क : २२४५

विषय सूची

शोधनिर्देशकको सिफारिसपत्र

मूल्याङ्कन समितिको सिफारिस

कृतज्ञता ज्ञापन

विषय सूची

सङ्क्षिप्त शब्दहरूको सूची

अध्याय एक : शोध परिचय **१–१२**

१.० शोधशीर्षक १

१.१ शोध प्रयोजन १

१.२ विषय परिचय १

१.३ शोधसमस्या ३

१.४ शोधको उद्देश्य ४

१.५ पूर्वकार्यको समीक्षा ४

१.६ शोधको औचित्य १०

१.७ शोधको सीमाङ्कन ११

१.८ सामग्री सङ्कलन विधि ११

१.९ शोधपत्रको रूपरेखा १२

अध्याय दुई : रमेश खनालको जीवनीको अध्ययन **१३–२८**

२.० पृष्ठभूमि १३

२.१ जन्म र जन्मस्थान १३

२.२ पुर्ख्यौली १४

२.३ बाल्यकाल १५

२.४ उपनयन १६

२.५ शिक्षा-दीक्षा १७

२.५.१ अक्षरारम्भ १७

२.५.२ विद्यालयीय शिक्षा १८

२.५.३ उच्च शिक्षा १८

२.५.४ तालिम तथा प्रशिक्षण १८
२.६ राजनीतिक जीवन १८
२.७ जागिरे जीवन १९
२.८ आर्थिक अवस्था २०
२.९ दाम्पत्य जीवन र छोराछोरी २०
२.१० रुचि तथा स्वभाव २०
२.११ सृजनात्मकता २१
२.११.१ साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव २१
२.११.२ लेखन कार्य र प्रकाशित कृतिहरू २२
२.११.३ चित्रकलातर्फ प्रेरणा र प्रभाव २५
२.११.४ चित्रकला र प्रकाशित तथा प्रदर्शित चित्रहरू २५
२.१२ सम्मान तथा पुरस्कार २६
२.१३ भ्रमण २७
२.१४ निष्कर्ष २७

अध्याय तीन : रमेश खनालको व्यक्तित्वको अध्ययन २९–४४

३.० पृष्ठभूमि २९
३.१ व्यक्तित्वका विभिन्न पक्षहरू २९
३.२ रमेश खनालका व्यक्तित्वका आयामहरू ३०
३.२.१ आन्तरिक व्यक्तित्व ३०
३.२.२ बाह्य व्यक्तित्व ३१
३.३ साहित्यिक व्यक्तित्व ३२
३.३.१ कवि व्यक्तित्व ३३
३.३.२ जीवनी लेखक व्यक्तित्व ३४
३.३.३ कथाकार व्यक्तित्व ३५
३.३.४ निबन्धकार व्यक्तित्व ३७
३.३.५ समालोचक व्यक्तित्व ३८
३.३.६ कला समीक्षक व्यक्तित्व ३९
३.३.७ हाँस्यव्यङ्ग्यकार व्यक्तित्व ३९
३.४ साहित्येतर व्यक्तित्व ४०

३.४.१ कलाकार व्यक्तित्व ४०
३.४.२ प्रशिक्षक व्यक्तित्व ४१
३.४.३ मनोविज्ञ व्यक्तित्व ४१
३.४.४ सम्पादक व्यक्तित्व ४१
३.४.५ प्रशासक व्यक्तित्व ४२
३.४.६ रेडियोकर्मी व्यक्तित्व ४२
३.४.७ गैरसाहित्यिक लेख लेखक व्यक्तित्व ४२
३.४.८ बहुभाषी व्यक्तित्व ४२
३.४.९ हाँस्य कलाकार व्यक्तित्व ४३
३.४.१० स्तम्भकार व्यक्तित्व ४३
३.४.११ समाजसेवक व्यक्तित्व ४३
३.५ निष्कर्ष ४४

अध्याय चार : रमेश खनालको साहित्य यात्रा तथा सृजनात्मक साहित्यिक पुस्तकाकार कृतिहरूको अध्ययन र विश्लेषण ४५-१४९

४.० पृष्ठभूमि ४५
४.१ नेपाली साहित्यमा रमेश खनालको आगमन, लेखन यात्रा तथा प्रेरणा र प्रभाव ४६
४.१.१ लेखन आरम्भ र प्रकाशनको थालनी ४६
४.१.२ रमेश खनालको लेखन यात्राको चरण विभाजन ४८
४.१.२.१ पूर्वार्द्ध चरण: अभ्यासकाल (वि.सं. २०२१-वि.सं. २०५६) ४८
४.१.२.२ उत्तरार्द्ध चरण : विकासकाल (२०५७ देखि हालसम्म) ५०
४.१.२.३ निष्कर्ष ५१
४.२ रमेश खनालको पुस्तकाकार कृतिको अध्ययन ५२
४.२.१ हाइकु कविताको चिनारी ५२
४.२.२ शीर्षक र संरचना ५२
४.२.३ वस्तु विन्यास ५३
४.२.४ बिम्ब विधान ५३
४.३ 'उपेक्षित पक्षहरूलाई जीवनको एक सम्झौता' कविता सङ्ग्रहको अध्ययन एवम् विश्लेषण ५४
४.३.१ संरचना ५४

	४.३.२	शीर्षक	५५
	४.३.३	विषयवस्तु	५६
	४.३.४	केन्द्रीय कथ्य र प्राकृतिक बिम्ब	५६
	४.३.५	निष्कर्ष	५८
४.४	'तेस्रो झर्को: घाम लाग्यो पानी पर्‍यो' हाइकु शैलीको कविता सङ्ग्रहको अध्ययन		५९
	४.४.१	संरचना	५९
	४.४.२	शीर्षक	५९
	४.४.३	विषयवस्तु	६०
	४.४.४	निष्कर्ष	६२
४.५.	'म घाममा पानी पानी हुन्छु' गद्य कविता सङ्ग्रहको अध्ययन एवम् विश्लेषण		६२
	४.५.१	शीर्षक	६३
	४.५.२	विषयवस्तु	६४
	४.५.३	भाव विधान	६५
	४.५.४	लयविधान	६६
	४.५.५	अलङ्कारविधान	६६
	४.५.६	भाषाशैली	६६
	४.५.७	निष्कर्ष	६६
४.६	रमेश खनालबाट लिखित जीवनी साहित्यको अध्ययन		६७
	४.६.१	जीवनीको सामान्य चिनारी	६७
	४.६.२	शीर्षक र संरचना बीच सङ्गति	६८
	४.६.३	वस्तु विन्यास	६९
	४.६.४	भाषाशैली	७०
४.७	'वयोवृद्ध कलाकार चन्द्रमानसिंह मास्के'को जीवनीको अध्ययन		७०
	४.७.१	निष्कर्ष	७१
४.८	'चर्चिल' को जीवनीको अध्ययन		७१
	४.८.१	निष्कर्ष	७२
४.९	'नेपालका प्रसिद्ध कलाकार' जीवनी सङ्ग्रहको अध्ययन		७३
	४.९.१	भाजुमान चित्रकार	७३
	४.९.२	दीर्घमान चित्रकार	७४
	४.९.३	मास्टर चतुररत्न उदासी	७४

४.९.४ तेजबहादुर चित्रकार ७५
४.९.५ बालकृष्ण सम ७५
४.९.६ मनोहरमान पुँ (चित्रकार) ७६
४.९.७ अमर चित्रकार (मूर्तिकार र चित्रकार) ७७
४.९.८ चन्द्रमानसिंह मास्के ७७
४.९.९ केशव दुवाडी ७८
४.९.१० धर्मराज शाक्य ७८
४.९.११ लैनसिंह वाङ्देल ७९
४.९.१२ सिद्धिमुनि शाक्य ८०
४.९.१३ रामानन्द जोशी ८१
४.९.१४ निष्कर्ष ८१
४.१० 'कला स्रष्टा', जीवनी सङ्ग्रहको अध्ययन ८२
४.१०.१ कलाकार मास्टर जीवरत्न शाक्य ८२
४.१०.२ कलाकार कालिदास श्रेष्ठ ८२
४.१०.३ मूर्तिकार सिद्धिराज शाक्य ८३
४.१०.४ कलाकार कुलमानसिंह भण्डारी ८३
४.१०.५ कलाकार पुण्यराज शाक्य ८४
४.१०.६ कलाकार कर्णनरसिंह राणा ८४
४.१०.७ मूर्तिकार प्रा. गोविन्दनारायण ज्यापू ८५
४.१०.८ कलाकार दिलबहादुर चित्रकार ८५
४.१०.९ कलाकार कृष्णगोपाल रञ्जित ८६
४.१०.१० मूर्तिकार कालु कुमाले ८६
४.१०.११ मूर्तिकार ठाकुरप्रसाद मैनाली ८७
४.१०.१२ कलाकार मनुजबाबु मिश्र ८८
४.१०.१३ कलाकार गेहेन्द्रमान अमात्य ८८
४.१०.१४ कलाकार उत्तम नेपाली ८९
४.१०.१५ कलाकार हरिप्रसाद शर्मा ८९
४.१०.१६ कलाकार बलराम थापा ८९
४.१०.१७ कलाकार लक्ष्मण श्रेष्ठ ९०
४.१०.१८ कलाकार उर्मिला उपाध्याय (गर्ग) ९०

४.१०.१९ कलाकार विजय थापा ९१
४.१०.२० दुर्गा बराल (वात्सायन) ९१
४.१०.२१ कलाकार शशीविक्रम शाह ९२
४.१०.२२ कलाकार इन्द्र प्रधान ९२
४.१०.२३ कलाकार कृष्ण मानन्धर ९३
४.१०.२४ कलाकार सुरेन्द्रराज भट्टराई ९३
४.१०.२५ कलाकार किरण मानन्धर ९३
४.१०.२६ निष्कर्ष ९४
४.११ रमेश खनालका कथा साहित्यको अध्ययन ९४
४.११.१ कथाको सामान्य चिनारी र परम्परा ९४
४.११.२ कथासम्बन्धी पूर्वीय मान्यता ९५
४.११.३ कथासम्बन्धी पाश्चात्य मान्यता ९५
४.११.४ कथाको परिभाषा ९६
४.११.४.१ पूर्वीय साहित्यकारहरूको मत अनुसार ९६
४.११.४.२ पाश्चात्य साहित्यकारहरूको मत अनुसार ९७
४.११.४.३ भारतीय साहित्यकारको मत अनुसार ९७
४.११.४.४ नेपाली साहित्यकारहरूको मत अनुसार ९७
४.१२ एक मुठी माटो कथा सङ्ग्रहको अध्ययन ९८
४.१२.१ 'कथा डेभिडको-व्यथा सबैको' ९९
४.१२.२ 'मोह' १००
४.१२.३ 'इच्छा' १००
४.१२.४ आत्माग्लानी १००
४.१२.५ कम्प्युटर १०१
४.१२.६ 'कमलकान्त' १०२
४.१२.७ 'मानिसको किनबेच' १०२
४.१२.८ 'सलबलाउने मनको अतृप्त इच्छा' १०३
४.१२.९ सृष्टिको सन्तुलन १०४
४.१२.१० चाहना १०४
४.१२.११ भावनात्मक सम्बन्ध १०५
४.१२.१२ रमाको निर्णय १०६

४.१२.१३ 'नियति' १०७
४.१२.१४ विस्मित मन १०७
४.१२.१५ बुद्धिको भाँडोको बिर्को लोगेपछि ... । १०८
४.१२.१६ जनता १०८
४.१२.१७ काठमाडौंले गर्नुसम्म गऱ्यो १०९
४.१२.१८ समाजको नासो १०९
४.१२.१९ 'जय जन्मभूमि-जय मातृभूमि' ११०
४.१२.२० मुम्बईको पत्र १११
४.१२.२१ सत्य अझै मरेको छैन ११२
४.१२.२२ एक मुठी माटो ११२
४.१२.२३ सर्वनाश ११३
४.१२.२४ निष्कर्ष ११४
४.१३ इन्दिराको भ्यागुतो कथा सङ्ग्रहको अध्ययन ११४
४.१३.१ 'इन्दिराको भ्यागुतो' ११५
४.१३.२ 'ॐशान्ति शान्ति' ११६
४.१३.३ 'एक भयावह आतङ्क' ११६
४.१३.४ 'सूर्य अस्ताएको पनि देखियो' ११७
४.१३.५ 'तर अदिती . . . ?' ११८
४.१३.६ 'पश्चाताप कसरी गर्ने' ११८
४.१३.७ 'सपना' ११९
४.१३.८ 'गुन्टेको सन्देश' १२०
४.१३.९ 'उनी कसरी खिइए ?' १२०
४.१३.१० 'रोबोटको मानवीय अस्तित्व' १२१
४.१३.११ 'एक कथा' १२२
४.१३.१२ 'निसाफ' १२३
४.१३.१३ ईर्ष्या १२३
४.१३.१४ सुमनको निर्णय १२४
४.१३.१५ 'अंश' १२५
४.१३.१६ 'गोप्लेको भाग्य' १२६
४.१३.१७ 'बिलाएको अस्तित्वको खोजी' १२७

४.१३.१८ कहाँ खुसी होइन्छ ? १२७
४.१३.१९ 'ममत्व' १२८
४.१३.२० गुलावको फूल १२९
४.१३.२१ 'म भने भित्रभित्रै हर्षित भइरहेको थिएँ' १३०
४.१३.२२ के भान्दाइले सिद्धि प्राप्त गरे ? १३१
४.१३.२३ हामी नेपाली १३२
४.१३.२४ 'मेरो कथा' १३२
४.१३.२५ 'नबोल्ने छोरो' १३३
४.१३.२६ आधुनिक व्यस्तता १३४
४.१३.२७ निष्कर्ष १३५
४.१४. रमेश खनालको निबन्ध तथा लेखको अध्ययन १३५
४.१४.१ निबन्धको सामान्य चिनारी १३५
४.१४.२ शीर्षक र भावनात्मक सङ्गति १३६
४.१४.३ विषयवस्तु १३६
४.१४.३.१ विवरणात्मक निबन्ध १३७
४.१४.३.२ संस्मरणात्मक निबन्ध १३७
४.१४.३.३ ऐतिहासिक, धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक निबन्ध १३७
४.१२.४ भाषाशैली १३७
४.१५ विश्वप्रसिद्ध कलाकार माइकल एञ्जेलोसँग साक्षात्कार संस्मरणात्मक निबन्ध सङ्ग्रहको अध्ययन १३८
४.१५.१ विश्वप्रसिद्ध कलाकार माइकल एञ्जेलोसँग साक्षात्कार १३८
४.१५.२ सानी जलपरी मूर्ति र उनको पीडाजन्य कथा १३९
४.१५.३ इतिहास खोतल्ने क्रममा १३९
४.१५.४ जे गर्नु छ गर १४०
४.१५.५ सृजना सधैं अधुरो रहन्छ १४०
४.१५.६ अधुरै रह्यो चित्रकला पढ्ने रहर १४१
४.१५.७ नेपोलियन बोनापार्टले इटालीबाट जब पेन्टिङ्हरू लुटे ... १४१
४.१५.८ कला प्रेरणाको स्रोत हुन सक्छ ? १४२
४.१५.९ 'इडिपस ग्रन्थिभित्र कला सृजनाको महत्त्व' निबन्धको अध्ययन १४२
४.१५.१० 'कलात्मक विचारको स्वतन्त्रता र प्लेटो' निबन्धको अध्ययन १४३

४.१५.११ 'म कसरी कलाकार भएँ' निबन्धको अधयन १४३
४.१५.१२ 'कलाकार लक्ष्मण श्रेष्ठ र उनका प्रिन्टहरू' निबन्धको अध्ययन १४३
४.१५.१३ नवशास्त्रीयवाददेखि यथार्थवादसम्म कला अभियान १४४
४.१५.१४ 'अबको कला कस्तो हुनुपर्ला ?' १४४
४.१५.१५ 'कला पारखीहरू कलासँग तादात्म्यता कसरी हुने ?' १४५
४.१५.१६ 'अठार दिन बितेको पत्तै भएन' १४५
४.१५.१७ 'भित्री कथा यस्तो थियो' १४६
४.१५.१८ निष्कर्ष १४६
४.१६ विश्वप्रसिद्ध कलाग्यालरीभित्र फन्को मार्दा (नियात्रा-संस्मरण) निबन्ध सङ्ग्रहको केही निबन्धहरूको अध्ययन १४६
४.१६.१ विश्वप्रसिद्ध कलाग्यालरीमा फन्को मार्दा १४७
४.१६.२ गाइनेमा समर्पित त्यो साँझ १४७
४.१७ निष्कर्ष १४८

अध्याय पाँच : रमेश खनालको समालोचनात्मक, समीक्षात्मक कृतिहरूको अध्ययन र विश्लेषण १५०–१८८

५.० पृष्ठभूमि १५०
५.१ समालोचना एक चिनारी १५१
५.१.१ नेपाली साहित्यमा समालोचनाको पृष्ठभूमि १५२
५.१.२ समालोचनाको परिभाषा १५२
५.१.३ समालोचनाको प्रकार १५३
५.२ रमेश खनालको समालोचना 'अन्तरचेतनामूलक साहित्यिक अध्ययन' कृतिको अध्ययन १५४
५.२.१ संवेगात्मक प्रवृत्तिमा श्वेतभैरवीको अध्ययन १५४
५.२.२ मनोवैज्ञानिक सम्मिश्रणात्मक परिवेशमा "त्यो फेरि फर्केला ?" समालोचनाको अध्ययन १५६
५.२.३ 'संवेगात्मक दृष्टिले कर्णेलको घोडामा कर्णेलको मनोविश्लेषण' समालोचनाको अध्ययन १५८
५२.४ 'मनोविश्लेषणात्मक परिवेशमा मसान नाटकभित्र प्रेरणा' समालोचनाको अध्ययन १५९
५.२.५ 'सामाजिक मनोवृत्तिमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको बिहे कथा' समालोचनाको अध्ययन १६१

५.२.६	'मनो-शारीरिक विश्लेषणात्मक दृष्टिकोणमा अन्तर्मुखी पवित्रा' समालोचनाको अध्ययन	१६२
५.२.७	'फ्रायडियन मनोविश्लेषणात्मक दृष्टिकोण र काव्यविचार' समालोचनाको अध्ययन	१६४
५.२.८	'नेपाली कथाहरूमा पाइने मनोवैज्ञानिक प्रवृत्ति एक अध्ययन' समालोचनाको अध्ययन	१६७
५.२.९	'विश्वेश्वरका कथामा तेस्रो पात्रको भूमिका' समालोचनाको अध्ययन	१६९
५.२.१०	'मधेशतिरको मनोवैज्ञानिक अन्वेषण' समालोचनाको अध्ययन	१७१
५.२.११	'गुनकेसरी'को मनोविश्लेषण समालोचनाको अध्ययन	१७२
५.२.१२	'मनोविश्लेषणात्मक अन्तरद्वन्द्वमा गुन्थुनिएको 'दोषी चश्मा' का केशवराज र 'द डेथ अफ क्लर्क' का वैदार इभान दमित्रीय' समालोचनाको अध्ययन	१७३
५.२.१३	'सावित्रीको बाखो' कथाभित्र संवेग समालोचनाको अध्ययन	१७४
५.२.१४	'बहिर्मुखी व्यक्तित्व सिपाही' समालोचनाको अध्ययन	१७५
५.२.१५	कुमार ज्ञवालीको 'बाघको वेग' को मन्थन समालोचनाको अध्ययन	१७६
५.२.१६	'माया ठकुरीको 'निर्मला' कथाको मनोवैज्ञानिक विश्लेषण' समालोचनाको अध्ययन	१७७
५.२.१७	'सुन्तलीको सनाखत एक विश्लेषण' समालोचनाको अध्ययन	१७९
५.२.१८	'साहित्यकार इन्द्रबहादुर राईको 'खीर' कथाको विश्लेषण समालोचनाको अध्ययन	१८०
५.२.१९	'कथाकार पाण्डेको यौनवादी कथाको मनोविश्लेषण' समालोचनाको अध्ययन	१८१
५.२.२०	निष्कर्ष	१८२
५.३	रमेश खनालको 'कला मन्थन' कला समीक्षा सङ्गहका केही समीक्षाहरूको अध्ययन	१८२
५.३.१	फ्रायडियन चिन्तनभित्र चित्रकला	१८३
५.३.२	अवचेतन अचेतन र चेतन मनभित्र कथा सृजना	१८३
५.३.३	के हो यो आधुनिक कला ?	१८४
५.३.४	सजीव बिम्बहरू नै अरूपण कला हुन्	१८५
५.३.५	लास्ट सपर भिन्चीको भित्तेचित्र	१८५
५.३.६	रङ्गको मनोवैज्ञानिक महत्त्व	१८६
५.४	निष्कर्ष	१८७

अध्याय छ : साहित्यकार रमेश खनालको बहुमुखी प्रतिभाको अध्ययन र मूल्याङ्कन **१८९–१९७**

६.० पृष्ठभूमि १८९

६.१ रमेश खनालभित्र निहित बहुमुखी प्रतिभाहरू १८९

६.२ निष्कर्ष १९७

अध्याय सात : उपसंहार एवम् निष्कर्ष **१९८–२०३**

सन्दर्भ सामग्री **२०४–२०८**

परिशिष्ट **२०९–२२०**

सङ्क्षिप्त शब्दहरूको सूची

आइ.ए.	–	इन्टरमिडिएट अफ आर्ट्स
आइ.कम.	–	इन्टरमिडिएट अफ कमर्स
इ.पि.एन.	–	एक्स्प्लोर साइकोलजी नेपाल
ई.	–	इस्वी संवत
एन.टी.भी.	–	नेपाल टेलिभिजन
एम.ए.	–	मास्टर्स अफ आर्ट्स
एम.कम.	–	मास्टर्स अफ कमर्स
एम.एस्सी.	–	मास्टर्स अफ साइन्स
एम.एफ.ए.	–	मास्टर्स अफ फाइन आर्ट्स
एस्.एल्.सी.	–	स्कुल लिभिङ सर्टिफिकेट
जि.वि.स.	–	जिल्ला विकास समिति
त्रि.वि.वि.	–	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नाफा	–	नेपाल असोसिएसन अफ फाइन आर्ट्स
नि.मा.शि.	–	निम्न माध्यमिक शिक्षक
नेकस	–	नेपाल कलाकार समाज
ने.प्र.प्र.	–	नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान
ने.रा.प्र.प्र.	–	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
पा.सं.	–	पाँचौ संस्करण
पि.एच.डी.	–	डक्टर अफ फिलोसफी
पृ.	–	पृष्ठ
प्र.अ.	–	प्रधान अध्यापक

बी.कम.	–	व्याचलर अफ कमर्स
बी.एस्सी.	–	व्याचलर अफ साइन्स
बी.एफ.ए.	–	व्याचलर अफ फाइन आर्ट्स
बी.एड.	–	व्याचलर अफ एजुकेसन
मा.वि.	–	माध्यमिक विद्यालय
वि.सं.	–	विक्रम संबत्
वि.वि.	–	विश्वविद्यालय
सि.एन.एन.	–	केबल न्युज नेट्वर्क
स्कीव	–	इन्द्र प्रधान, कृष्ण मानन्धर, शशी शाह, वत्सगोपाल वैद्य
स्व.	–	स्वर्गीय

रमेश खनालको वंशवृक्ष